

duša i sloboda

bojan jovanović

U tradiciji srpskog, kao i u shvatanjima mnogih drugih naroda, neminovni prirodni završetak životnog ciklusa pojedinca predstavlja samo način njegovog prelaza iz ovozemaljskog u onozemaljski ili htonski način postojanja. Shvaćena kao preobražavajući događaj, smrt je označavala prelaz iz jedne ontološke ravni u potpuno drugačiji modalitet egzistiranja, pri čemu se ovaj kontinuitet iskazivao inherentnom ili eksplicitnom idejom besmrtnosti. Budući da je animizam dominantna srpske narodne religije i odgovarajuće predstave o smrti imajući prvenstveno animistički karakter. U tom smislu je zanimljivo razmotriti ova shvatanja u kontekstu obrednog procesa prelaza pokojnika iz jednog u drugi svet. Kako se u ovom procesu, odnosno u središnjoj marginalnoj obrednoj fazi ovaj fenomen egzistencijalnog (dis)kontinuiteta razrešava imanentnom simbolikom smrti i ponovnog rađanja u ovom izlaganju ukazaćemo na osnovne karakteristike tradicijskih predstava o smrti u magijsko-religijskoj praksi srpskog naroda.

Citav samršni ritual u tradicionalnoj kulturi Srba, kako je utvrđeno, odražava animističko shvatanje smrti kao prelomnog događaja u odvajanju duše od tela.

Uobičajene reči za prestanak života »izdahnuti« ili »ispustiti dušu« izražavaju animističko shvatanje smrti koje znači prvenstveno trenutak oslobađanja duše, kao čovekovog duhovnog duplikata. U kontekstu ovih shvatanja sasvim su razumljivi kako postupci radi olakšavanja umiranja usmereni ka oslobađanju duše od tela, tako i radnje koje slede neposredno nakon nastupanja smrti — otvaranje prozora i vrata — vršene prvenstveno u cilju izlaska duše iz kuće. Iz aspekta animističkih predstava, smrt je prolazni trenutak u životu duše, jer prestankom vitalnih čovekovih funkcija shvaćenim kao »rastavljanje sa dušom« dolazi samo do prekida i zaustavljanja vremena njegovog telesnog života. Trenutkom smrti, naime, započinje period intenzivnog života pokojnikove duše, odnosno njene, prema narodnom verovanju, samostalne i nezavisne egzistencije. U predstavi o duši dolaze do izražaja, dakle, upravo svojstva koja je telo smrću izgubilo, pa se o njenom postojanju i slobodi može govoriti kao projekciji i transmisiji osnovnih telesnih životnih načela u animistički oslobođen i nezavistan duhovni entitet. U tom smislu je animističko shvatanje prestanka života kao odvajanja duše od tela način razumevanja i tumačenja fenomena smrti. Predstava o duši je, kako ističe Lič, onaj treći oscilirajući elemenat između tela i groba koji omogućuje smenjivanje dijametralno suprotnih segmenata obozemaljskog i htonskog. Ovom predstavom se, zapravo, razrešava problem diskontinuiteta života i smrti kroz liminalnu obrednu integraciju njihovih različitosti i suprotnosti.

Budući da se duša predstavlja kao pokretna, fluidna supstanca, stepen njene apstraktnosti i odvojenosti od neposredne materijalne hipostaze ukazuje na vrlo razvijenu animističku kategoriju. Međutim, uporedo sa ovom razvijenom predstavom u našem narodu postoje i predstave o čovekovoj duši vezane za ranije faze razvoja religijske svesti. Naime, na osnovu sadržaja nekih narodnih običaja utvrđeno je i postojanje tih ranijih predstava o duši vezanoj za telo i u izvesnom smislu poistovećeno sa njim ili samo sa nekim njegovim delom.

Tragovi ovih najranijih shvatanja o organskoj duši očuvani su u verovanjima o vezanosti duše za određene delove čovečjeg tela kao njenom sedištu. Verovanja o vezanosti duše za kosti, nokte, kosu i krv ukazuju na prisustvo ovih tragova u narodnoj tradiciji i običajnoj praksi srpskog naroda. Sačuvano i u poznatoj poslovice »zapekla mu se duša u kostima« — »kada se za koga kaže da je vrlo star, pa opet neće da umre« verovanje o vezanosti duše za kosti izraženo je i u radnjama oko duplog pogreba koje dokazuju realnost predstava o životu duše i nekoj vrsti posmrtno egzistencije. Verovanje da su nokti nosilac duše sačuvano je, prema Čajkanoviću, u poznatom ritualu njihovog sečenja pokojniku i sahranjivanju u pragu. Takođe se i za kosu smatralo da predstavlja sedište čovečje duše i njegove životne snage. Narodna verovanja o krvi kao središtu duše izražena su u predstavi o vampiru kao biću ispunjenom krvlju, ali i u poznatom običaju lizanja krvi ubijenog kao činu simboličkog mirenja sa njegovom osvetoljubivom dušom. Navedeno verovanje o vampiru kao životu pokojniku iskazuje se u kontekstu shvatanja o telesnoj duši, i kao prelazni oblik ka predstavi o nematerijalnoj duši. Naime, svečano pripremanje pokojnika, sahranjivanje i prinošenje jela i pića upućuje na vrlo žive predstave o zagrobnom životu i verovanja da će čovek na drugom svetu imati iste ovozemaljske potrebe. Shvaćena kao svojevrsan produžetak ovozemaljskog života, predstava o egzistenciji mrtvih u htonskom svetu upućuje na starija verovanja u telesnu formu duše, odnosno neraskidivost pokojnikovih veza sa njegovim telesnim duševnim oblikom.

Navedene predstave o duši ukazuju na to da tradicijska shvatanja smrti nisu formirana kao potpuna opozicija životu. Shvaćena prvenstveno kao prelaz u drugi oblik postojanja, smrt je značila aktiviranje principa duše i verovanje u besmrtni, zagrobni život. Zato je od tragova najranijih predstava o organskoj duši, preko verovanja u oživljenog pokojnika do razvijenijih animističkih shvatanja duše kao slobodne, duhovne supstance ideja o posmrtnom postojanju dobijala samo razvijenije izražajne forme. U suštini ona je uvek izražavala paradoksnu smrt vezanu za čovekovo nemirenje sa iznenadnim prestankom života. Idejom o duši razrešavan je ovaj paradoks a njome uspostavljeno posredništvo između života i smrti odrazilo se i na nivou transformacijskih principa liminalnosti i kao način pokojnikovog konačnog prelaza iz ovog u hton-

ski svet. Pokojnikovo napuštanje sveta živih i odlazak u svet mrtvih odvijaju se, dakle, u kontekstu delovanja preobražavajućih principa liminalne obredne faze usmerenih ka konačnom razgraničenju živih od pokojnih članova jedne zajednice.

Budući da je liminalna pozicija pokojnika, — određena statusnom neodređenošću i dvostrukom pripadnošću kako ovom, tako i htonskom svetu, njegova povezanost sa živima do posebnog izražaja dolazi upravo u predstavi o njegovoj duši. Kako ova predstava postoji samo u svesti živih, ona je prvenstveno rezultat tih još uvek postojećih veza živih članova zajednice sa svojim pokojnikom. Svest živih je, naime, ogleđalo u kome se karakteristični liminalni položaj pokojnika transformiše u predstavu o njegovoj posmrtnoj egzistenciji. Neodređen status daje, zapravo, pokojniku karakterističan povišen ritualan značaj, pa uprkos tome što više nije među živima on dobija atribute koji ga i dalje održavaju u vezi sa članovima njegove zajednice. Ta komponenta veze se ostvaruje upravo kroz predstavu o pokojnikovoj duši koja će u animističkoj projekciji slobodnog duhovnog entiteta biti i osnovni povod organizovanju obreda i vršenju magijskih postupaka inspirisanih potrebom sprečavanja i otklanjanja straha od njene nepoželjne aktivnosti.

IZMEĐU OVOZEMALJSKOG I HTONSKOG

Status između živih i mrtvih, ovozemaljskog i htonskog daje pokojniku karakterističnu kategorijalnu neodređenost svojstvenu poziciju u obrednom segmentu prelaza iz jednog sveta u drugi. Ova statusna neodređenost se javlja i kao bitna determinanta vrlo složenih emocionalnih i socijalnih relacija živih prema svom umrlom članu zajednice. Ritualima separacije, pokojnik se nastoji odvojiti od uobičajenog, životnog i društvenog konteksta kome je do smrti pripadao. Međutim, određeni

postupci i verovanja izražavaju i potrebu za održavanjem dotadašnjih veza sa umrlim. Predstave o duši i ukazuju na način održavanja tih veza sa pokojnikom i verovanja u mogućnost daljeg komuniciranja sa njim. Istovremeno prisustvo ovih suprotnih osećanja karakteriše, dakle, odnos prema umrlom. Ambivalentan odnos prema njemu izražen u istovremenom prisustvu suprotnih emocija privrženosti i straha svojstven upošte stavi živih prema pokojniku, predstavlja prema Malinovskom polazište i mumifikacije i kremacije kao načina realizovanja dijametralno suprotnih tendencija pogrebnog rituala vezanih kako za mogućnost čuvanja pokojnikovog tela ili njegovih delova, tako i za nastojanje potpunog uklanjanja i uništavanja njegovih telesnih posmrtnih ostataka. Ukoliko statusnu neodređenost pokojnika određuje ponašanje živih prema njemu kao ritualnom subjektu, onda se ovakav odnos iskazuje i kao važan činilac formiranja karakterističnih crta predstave o njegovoj duši. Ambivalentan odnos prema umrlom projektuje se, dakle, u ambivalentan karakter njegove duše, odnosno njenim dijametralno suprotnim namerama prema živima. S obzirom na to da su i same predstave generatori određenih postupaka, valja istaći i to da je zavisan od karaktera ovih predstava prema dušama umrlih zauziman i odgovarajući stav. Dvojako raspoloženje duša mrtvih, njihove dobre i zle namere uticalo je i na formiranje suprotnih metoda u komunikaciji sa njima. Dok su se određenim radnjama nastojale suzbiti i otkloniti negativne implikacije zlog uticaja pokojnikove duše, izvesni postupci su imali za cilj da osiguraju njenu naklonost. Predstava o demonskom karakteru duše umrlog neposredno je povezana sa odgovarajućim shvatanjima o potencijalnoj opasnosti za žive članove zajednice koji se vršenjem magijskih radnji i pridržavanjem određenih tabu propisa nastoje zaštititi od mrtvih. Međutim, uporedo sa ovim radnjama usmerenim na uspostavljanje određene distance prema zlonamernoj duši pokojnika, određenim postupcima se duše umrlih nastoje odobrovoljiti radi ostvarenja određenih ciljeva. Iako su na univerzalnost pomenutih karakteristika ambivalentnog odnosa prema umrlom izraženog i u ambivalentnom karakteru njegove duše prema živima — ukazali već Freud i Malinovski razumevanje njihove suštine u motivacijskoj i projekcionoj ravni omo-

gučeno je prvenstveno preciznim određenjem liminalnog ritualnog stanja pokojnika. U tom smislu se i može zaključiti da je u predstavi o pokojnikovoj duši projektovan i karakterističan ambivalentan odnos živih prema umrlom uslovljen prevashodno njegovom statusnom neodređenošću, odnosno pozicijom između ovozemaljskog i htonskog sveta.

Karakteristična ambivalentnost prema umrlom, iskazuju se u nastojanju odstranjenja pokojnika iz života, ali i potrebi da se on i dalje zadrži i sačuva. U već navedenom običaju čuvanja pokojnika ukazali smo na momenat ispoljene brige živih za svog umrlog člana ritualno već odvojenog i pripremljenog za odlazak na drugi svet. U ovoj vrsti preventive od slučajnih nepoželjnih ili zlonamernih uticaja koji bi mogli ugroziti ritualni proces i dovesti u pitanje normalan prelaz umrlog u drugi svet posebna pažnja se posvećuje tome da neka životinja slučajno ne prede preko pokojnika i time prouzrokuje njegovu povampirjenje. Izvesna paralela ovog sa običajem čuvanja novorođenčeta i porodilje ukazuje na izraženu brigu zajednice za svoje članove upravo u periodu njihove najveće ugroženosti i ranjivosti od nepoželjnih i demonskih uticaja tokom obrednog prelaza iz jednog statusa u drugi. Budući da participacija u liminalnoj realnosti implicira upravo ovu neizvesnost i bojazan od mogućih negativnih posledica, čin odvajanja (od) pokojnika praćen je i odgovarajućim momentom separacionog straha vezanim prvenstveno za opasnosti koje mogu ugroziti život zajednice. Smanjujući opasnost od mogućih negativnih posledica i računajući na pomoć i pozitivnu participaciju duše umrlog u daljem životu zajednice, ritualnim čuvanjem pokojnika nastoji se obezbediti pravilan tok i povoljan ishod obrednog procesa.

Animističko verovanje da duše umrlih nastavljaju da participiraju u životu zajednice izraženo je i u vrlo starom i široko rasprostranjenom običaju sahranjivanja u kući čije tragove prepoznajemo i u izvesnim postupcima samrtnog rituala u tradiciji Srba. Smatrajući da religijski običaji ne iščekavaju potpuno već samo dobijaju drugi oblik i nastavljaju da žive u tradicijskim supstitutima i simbolima, Čajkanović je ukazao da tragove nekadašnjeg sahranjivanja u kući predstavljaju kako običaji sahranjivanja na svojoj zemlji, tako i simboličko sahranjivanje pokojnikove mere ili nekih njegovih delova tela. Izričito pravilo da pokojnik počiva na svojoj zemlji bilo je način potvrđivanja neprikosnove-

nosti svojine, ali i manifestacija neprekinutih veza sa umrlim, koje su do posebnog izražaja dolazile u relikvima običaja sahranjivanja u kući. Tragove ovog običaja prepoznajemo u postupcima zakopavanja crvenog konca kojim je premeren pokojnik pre iznošenja iz kuće i polaganja odsečenih nokata mrtvacu pod pragom. Nastojeći, dakle, da ne prekinu veze sa pokojnikom, članovi zajednice su ga preko navedenih supstituta činili prisutnim u uobičajenom životnom kontekstu. Ovim činom je zapravo negirana udaljenost koju je sama činjenica smrti stvorila između pokojnika i zajednice, a dalja participacija umrlog potvrđivala je integritet kolektiva doveden u pitanje smrću jednog njegovog člana. O brizi za pokojnikovu dušu koja pre svog konačnog odlaska u htonski svet ostaje još punih 40 dana nakon sahrane upućuje i običaj ostavljanja hleba i vina na mestu gde je u kući ležao pokojnik. Pažnja koja se time poklanja pokojniku usmerena je, dakle, na održavanje veza sa njim u graničnom, prostoru i mestu još uvek zajedničkog bitisanja, živih i mrtvih. Naravno, veze između njih nakon četrdesetodnevno perioda postaće manje intenzivne, ali do godine dana neće izgubiti svoju posebnost.

Uopredo sa ovim postupcima održavanja veza sa pokojnikom i brigom za sudbinu njegove duše, čitav niz drugih radnji usmeren je na uspostavljanje distance i prekidanje uobičajene komunikacije sa umrlim. Shvatanja o nečistom pokojniku i izbegavanju kontakta sa njim duboko su uslovljeni njegovom liminalnom ritualnom pozicijom. Izražen u ranijoj predstavi o demonskoj sili, strah od dodira je, prema Frojdu, zajednička karakteristika i svetog i nečistog, svojstvenih, kao što smo utvrdili, pokojniku u liminalnoj obrednoj fazi. Njegova statusna neodređenost i činilac raspada uobičajene profane i konstituisanja svete realnosti u kojoj telu pokojnika isterana nečista sila predstavlja izvor opasnosti za lica koja neposredno ili posredno dolaze u vezu sa njim. Nečistim se smatra, zapravo, sve što je došlo u dodir sa pokojnikom, pa se ovo pojmovno određenje prenosi i na određene predmete, koji time gube svoju dotadašnju upotrebnu funkciju. Kako pojam nečistog implicira i značenje nereda i opasnost od haosa, ovo stanje se nastoji prevazići i okončati pravilnim usmeravanjem pokojnika kao izvora nečistog ka njegovom konačnom boravištu u svetu mrtvih. U tom smislu se određeni postupcima i nastoje sprečiti i otkloniti opasnosti od mogućeg širenja nereda i haosa.

basna kao hologram

sava kličković

Za lakše i slojevitije razumevanje članka o basni kao hologramu preporučljivo je da čitalac, pretežno iz terminoloških razloga, ima osnovne predstave o hologramu, sinhronicitetu i holografskoj paradigmi. I, drugo, da je upoznat s postojanjem opštih i konkretnih situacija, njihovom suštinskom povezanošću i razlikama.

O hologramu i holografskom modelu stvarnosti, pa time delom i o sinhronicitetu, dobar izbor tekstova doneli su tematski brojevi časopisa *Kulture Istoka*, (Beograd, 1987, sv. 12) i *Delo*, (Beograd, 1987, sv. 8-9), zajedno s istorijatom, terminologijom i pregledom literature. U pogledu opštih i konkretnih situacija stvari stoje drukčije. Taj problem, koliko mi je poznato, još nije obraden u holografskoj teoriji. Zbog toga ovde donosim jednu, za ovu svrhu prilagodenu, informaciju.

Sve situacije iz međuljudskih odnosa su konkretne, neopozive i neponovljive. Kao pojave u vremenu i prostoru, one pripadaju eksplicitnom poretku. Za razliku od njih, opšte situacije, koje leže u biti svake basne¹, spadaju u skriveni red. One, kao objektivne istine prirode, važe nezavisno od vremenskih i prostornih referentnih okvira, pa su trajne i, kako ćemo to odmah videti, na svoj način ponovljive. Iako opšte važeće i konkretne situacije potiču iz dva različita reda, one su međusobno tesno povezane u smislu jedne suštinske zavisnosti, koja se očituje na taj način što, u odnosu na opšte, sve ljudske situacije su jedan vid njihove analogne konkretizacije u manifestnom području vremena i prostora. A to u slučaju basne znači — u tokovima društvenog zbivanja.

»Objektivna istina prirode« iz prethodnog pasusa, koja zauzima važno mesto u konceptu basne kao holograma, predstavlja u savremenoj fizici »primer proširenog ajnštajnovog principa opšte relativnosti, koji naznačava nepromenljivost (objektivnosti) u istinama prirode u odnosu na transformacije u bilo koji referentni okvir, prostorni, vremenski ili kulturni« (Mendel Saks).

Basna je zatvorena celina koja prema spolnjem svetu obrazuje jedno akauzalno ostrvo. Kao takva, ona u suštini nije priča, nego slika od reči u čijem stvaranju jezik ne služi linear-nog naraciji, već ima zadatak da jednu opštevažeću situaciju kao objektivnu istinu prirode izgradi u slici basne. Tako u fabuli nastaju i postoje dva simultana, međusobna prožeta reda: eksplicitni, koji se jezikom čuje i slikom zorno predočava, i implicitni, koji je sa situacijom iz skrivenog reda projiciran u basnu. Zahvaljujući tim osobinama, u basni je ostvaren jedan svojevrstan totalitet: ne samo što ona kao celina sadrži u sebi svaki svoj deo, nego se, i obrnuto, iz svakog dela basne može rekonstruisati fabulska celina.

Sve su to, kako znamo, elementi holograma. I fenomen slike koja pri ozračanju nečitkog zapisa na holografskoj fotografiji trodimenzionalno iskrsva u prostoru, ima svoj adekvat u basni. To je onaj zagonetni efekat kojim se saopštenja iz životinjskih i drugih prirodnih odnosa u basni, praktično nečitljivih, spontano prenose na konkretne društvene prilike i odnose. I to, kao i kod holograma, za dimenziju intenzivnije nego u čisto jezičnom kazivanju. Samo što je basna, za razliku od običnog holograma, ljudski proizvod namenjen ljudima, pa se i njen efekat (koji sada možemo nazvati osobenom regeneracijom fabulskog holograma) ne odigrava u slobodnom prostoru, nego u cerebralnom sistemu čoveka.

Taj efekat, u svetlu učenja o hologramu kao slici sveta, predstavlja jednu čovekom izazvanu »smisaonu koincidenciju« fabulske situacije sa situacijama iz društvene stvarnosti. Dakle, jednu pojavu sinhroniciteta, pri čemu opštevažeća situacija, skrivena u slici basne kao nepromenljiva istina prirode, sada uzvratnim dejstvom razotkriva njoj analogne, konkretne situacije iz međuljudskih odnosa, koje slušalac ili čitalac basne nosi u sebi. Slikom rečeno, ona s njih svlači ideološke, moralističke, političke i razne druge velove i maske kojima ih je

društvo kamufliralo. Pa tako basna, odevena u životinjsko ruho i u principe prirode, razodeva — čoveka i njegovo ponašanje.

Na pitanje kako se to zbiva, savremena nauka ima spreman opšti odgovor. Ona je u tu svrhu izgradila modele koji govore o holonomskim sposobnostima mozga da prima »poruke« iz skrivenog reda. Ali i sama basna, iz drugog ugla, nudi za svoj slučaj jednu posebnu dopunu tog obaveštenja, koja zaslužuje pažnju.

Kao svaki hologram, basna je katalizator u lingvističkom procesu mišljenja.² Ne menjajući se, ona prodire u tok razumevanja i pospešuje ga. A ta funkcija obavlja se na relaciji jezika i slike, dva vida komunikacije kojima se basna služi. Pri tome implicitnoj situaciji pripada centralno mesto okosnice u »zornom kazivanju«, odnosno, u »očiglednoj nastavi basne« — na sledeći način. U nastanku fabule jezik ima zadatak da situaciju kao objektivnu istinu prirode rečima izgradi u slici basne. Tu reč preko situacije progovara slikom. A na kraju, u činu razumevanja i u regenerisanju skrivene poruke, slika basne kao likovni izraz te situacije sa svoje strane priskače u pomoć reči, koja u takvim prilikama počinje da muca. A to znači da se sad, obrnuto, slika preko situacije izražava logično-lingvistički, tj. jezikom. Te je tako krug katalize u procesu mišljenja, od saopštavanja do razumevanja — zatvoren.

Kad taj poduhvat uspe, otvara se put za efekat basne da, iziskren iz situacijske koincidencije skrivenog i razotkrivenog reda, dospe i do kore mozga, gde se u svesti čitaoca i slušaoca manifestuje kao iznenadno prepoznavanje privida, laži i prevare. »Budenjes«, reklo bi se na Istoku za slične pojave. Ili, tačnije i specifično za basnu, kao spontano otkrivanje situacijske istine u međuljudskim odnosima, koje je u evropskoj terminologiji dobilo neadekvatni naziv »pouka« i »moral basne«, odnosno »naravoučenijske«. A taj unutrašnji doživljaj poruke basne očituje se onda i u čovekovom ponašanju jednim vidljivim osmehom, ili jednim čujnim »ah«/ili jednim i čujnim i vidljivim udarcem ruke po čelu.³

U dugoj istoriji basne mnogi su pokušali da joj pridu kao celini i da na taj način reše njenu tajnu. Ali su se svaki put vraćali praznih ruku. Svi su oni, bez obzira na to s koje strane su joj prilazili, nailazili na njena teško zaboravljena vrata. Poučeni tim neuspehom, stručnjaci su